

Hanefî Fıkıhında Hakların Iskata Elverişliliği

Abdurrahman Bulut | 0000-0003-4631-7911 | abulut_89@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku
Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

ROR ID: [024nx4843](https://orcid.org/024nx4843)

Öz

Hak kavramı yaygın kullanımı ile hukuk düzeni tarafından kişi lehine sabit kabul edilen yetkileri ifade eder. Hukuk düşüncesinin merkezinde yer alan hak kavramı çağdaş fıkıh literatüründe oldukça ilgi görmüş kavramlardan biridir. Hak kavramına ilişkin önemli alt başlıklardan biri hakların, sahipleri tarafından iradeye dayalı olarak bir başkasına intikal ettirilmeksizin sonlandırılmasını ifade eden “hakların ıskatı”, diğer bir ifadeyle “haklardan feragat” konusudur. Fıkıh doktrininde hakların ıskatı problemi Allah hakkı-kul hakkı, milk-hukûk ve mücerred haklar gibi önemli bazı kavramlar çerçevesinde çözüme bağlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada esas olarak Hanefî fıkıh doktrininde hangi tür hakların ıskat edilebildiği, hangi tür hakların ise ıskat edilemediği yani hakların ıskata elverişliliği problemi üzerinde durulmuştur. Hakların ıskata elverişli olup olmamasının arka planındaki kavramsal çerçeve ve fikhî tefekkür tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmada, ıskatı kabul eden ve etmeyen hakların hangileri olduğuna dair klasik doktrindeki ve günümüzdeki ilgili çalışmalarda yapılan tespitler derlenmiş, değerlendirilmiş ve “yeni” olarak ifade edilebilecek bazı ölçütlere de dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Hanefî Mezhebi, Hak, Iskat, Allah Hakkı, Milk.

Atıf Bilgisi

Bulut, Abdurrahman. “Hanefî Fıkıhında Hakların Iskata Elverişliliği”. *Düzce İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 265-285. <https://doi.org/10.61272/duid.1681118>

Geliş Tarihi	21.04.2025
Kabul Tarihi	14.06.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Renounceability of Rights in the Ḥanafī Madḥab

Abdurrahman Bulut | 0000-0003-4631-7911 | abulut_89@hotmail.com

Asst. Prof., İzmir Kâtip Çelebi University, Theology Faculty, Department of Islamic Law,
İzmir, Türkiye

ROR ID: [024nx4843](https://orcid.org/024nx4843)

Abstract

The concept of right commonly refers to entitlements recognized by the legal system as vested in individuals. The concept of right, which is at the center of legal thought, is one of the concepts that has received considerable attention in contemporary jurisprudential literature. One of the important subheadings regarding the concept of right is the issue of “isqāt of rights” which refers to the renunciation of rights by their owners based on their will without transferring it to another party. The problem of the isqāt of rights in Islamic jurisprudence has been approached through the conceptual frameworks of key distinctions such as the right of Allah-the right of servants, milk-ḥuqūq, and abstract rights. This study primarily focuses on how this problem is addressed in the Ḥanafī school: which categories of rights are deemed renounceable and which are not - in other words, the question of their suitability for isqāt. The conceptual framework and jurisprudential thought behind whether rights are suitable for renunciation have been attempted to be determined. In this study, the determinations found in both classical doctrine and contemporary research regarding which rights are considered subject or not subject to renunciation have been compiled and evaluated, and attention has also been drawn to certain criteria that may be considered “new.”

Keywords

Islamic Law, Ḥanafī Madḥab, Right, Isqāt, Right Of Allah, Milk.

Citation

Bulut, Abdurrahman. “The Renounceability of Rights in the Ḥanafī Madḥab”. *Düzce Divinity Journal* 9/1 (June 2025), 265-285. <https://doi.org/10.61272/duid.1681118>

Date of Submission	21.04.2025
Date of Acceptance	14.06.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslam hukuk düşüncesinin temel kavramlarından biri olan “hak”, geniş manada ve yaygın kullanımı ile “Din ve hukuk düzeni tarafından tanınmış yetki” manasında kullanılmaktadır.¹ Hak terimi ile mâlî muâmelât alanında eşya üzerindeki en güçlü yetkiyi ifade eden “milk”ten daha düşük düzeydeki yetki (çoğulu “hukûk”) kastedilmektedir.² Arapça’da hak ezdâd kelimelerdendir. Genelde kişi lehine sabit olan yetkileri ifade etmekle birlikte bazen bu kavram ile “hakkun aleyke” örneğinde olduğu gibi yükümlülük manası kastedilir. İslam hukuk doktrininde hüküm ve hak kavramları iç içe geçmiş olup hak, yetki ve yükümlülükleri ihtiva eden bir çatı kavram mahiyetindedir.³ Hakların ıskatı problemi açısından bu husus önem arz eder.⁴

İslam hukuk doktrininde hakların, sahipleri tarafından sözlü veya fiilî olarak düşürülmesi yani sonlandırılması “ıskat” kavramı ile karşılanmaktadır. İskat yani hakkın düşürülmesi bir açıdan temlîk kavramı ile paralel bir manayı ifade ederken diğer taraftan bu iki kavram arasında zıtlık ilişkisi söz konusudur. Temlîk, konusu ayn veya menfaat olan bir hakkın, sahibi açısından sonlandırılarak bir başkasına intikal ettirilmesini ifade eder. İskat ise hakkın bir başkasına intikal ettirilmeksizin sahibi tarafından düşürülmesini ve nihayetlendirilmesini ifade eder. Dolayısıyla ıskat ve temlîk kavramlarının her ikisinde de mevcut hakkın izâle edilmesi manası bulunmakla birlikte bu iki kavram izâle edilen hakkın bir başkasına intikal ettirilip ettirilmemesi bakımından birbirinden ayrılır. Haklar, bu iki hukukî işlemi kabul edip etmeme bakımından farklı olabilir. Mesela bir ayn üzerindeki mülkiyet hakkı teknik

¹ Ali Bardakoğlu, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/139.

² Bunların yanı sıra bağlama göre diğer bazı mukayyed hak türleri de kastedilebilmektedir. “Hakkın satımı caiz değildir.” denilerek “mücerred hak” kavramının kastedildiği bir örnek için bk. Muhammed Emîn Ömer b. Abdülazîz İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 7/34.

³ Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 289; Cemalettin Şen, *Bilinç ve Etkisi: İslam Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 141.

⁴ Bir ifadeye göre “ıskat” kavramı “bir hak veya mükellefiyeti düşürme” olarak tarif edilmektedir. Bk. Ali Bardakoğlu, “İskat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/137; Ayrıca bk. Ahmed es-Suvey'î Şeylebek, *Ahkâmü'l-ıskât fî'l-fikhi'l-İslâmî* (Amman: Dâr'ü'n-Nefâis, 1999), 274.

olarak ıskat türünden bir tasarrufla düşürülmeye elverişli değilken, bir başkasına hibe ya da satım yoluyla yani temlik ile sona erebilir.⁵

Fıkıh doktrinindeki talâk⁶, köle azadı⁷, vakıf⁸ ve kıstan af gibi bazı hukuki kavram ve kurumların mahiyetinde bir ıskat manası bulunmaktadır.⁹ Başkasının zimmetinde sabit olan hakkın (deyn) düşürülmesini ifade eden ibrâda ise hem ıskat manası hem de temlik manası belli ölçüde bulunmaktadır.¹⁰ Bu türden, muhtevasında ıskat manası bulunan hukuki işlemler dışında sahip olunan tüm haklar için hukukî bir kavram ve problem olarak ıskat yani hakkın düşürülmesi, haktan feragat edilmesi meselesi gündeme gelebilir. Bu işlem, sözlü irade beyanıyla olabileceği gibi fiilî bir tasarruf zımında da olabilir. Yani kişi sözlü olarak hakkını ıskat ettiğini ifade eden bir beyanda bulunabileceği gibi kendisine ait bir hakkın ıskatını tazammun eden fiilî bir tasarrufta da bulunabilir. Mesela kişi şüf'a hakkını düşürdüğünü ifade eden bir beyanda bulunarak şüf'a hakkını düşürebileceği gibi satıcı pozisyonundaki bir kişi henüz semeni teslim almadan mebî'i müşteriye teslim ederse bu fiili ile kendisine ait hapis hakkını ıskat etmiş olur.¹¹ Netice itibarıyla ıskat için "Bir hakkın, sahibi tarafından irâdî olarak, bir başkasına intikal ettirilmeksizin sonlandırılması." şeklinde bir tanım yapılabilir. Bu manada fıkıh literatüründe bir terim olarak "ıskat" öne çıksa da paralel bir manayı kastetmek üzere özellikle "terk" ve "ibtâl" kelimeleri ve türevleri de kullanılmaktadır.¹²

Zeynüddin İbn Nüceym (ö. 970/1563), hakların ıskata elverişliliği problemi için hakların ıskatı kabul edip etmemesi ifadesini kullanır (mâ yakbelü'l-ıskât mine'l-hukûk ve-mâ lâ yakbelüh).¹³ Küçük Ali Haydar Efendi (ö. 1935) de bu

⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/116.

⁶ Nikâh dolayısıyla elde edilen milk-i müt'anın terk edilmesi.

⁷ Köle üzerindeki mülkiyet hakkının terk edilmesi.

⁸ Bir eşya üzerindeki mülkiyet hakkının terk edilmesi.

⁹ Heyet, "Iskat", *el-Mevsûâtü'l-fıkhiyye* (Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1986), 4/226; Şeleybek, *Ahkâmü'l-ıskât*, 326.

¹⁰ Hanefî mezhebine göre ibrâda ıskat manası daha baskın kabul edilmektedir. Bk. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 20/92, 141.

¹¹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/116.

¹² Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Muî el-Hâfız (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1986), 375; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzü'uyûnî'l-besâir şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 3/358, 359; Iskat sigası için ibtâl, ihlâl, terk, hatt, afv, vaz' gibi kelimelerin de kullanılabildiği, işin esasının örf ve delâlet-i hâl olduğu ifade edilmektedir. Bk. Heyet, "Iskat", 4/229.

¹³ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 375.

doğrultuda ıskata elverişli olan haklar için “kâbil-i ıskât” ifadesini tercih eder.¹⁴ Buna göre haklar, kâbil-i ıskât olanlar ve olmayanlar şeklinde tasnif edilmektedir. Ali Haydar Efendi hakların ıskata elverişli olup olmadığına dair tespitin bir ilke düzeyinde anlaşılması gerektiğini, bu ilke üzerine bina edilmiş ferî hükümleri zikrederek ifade eder.¹⁵ ıskata elverişli olmayan haklar üzerindeki ıskat tasarrufu hükümsüzdür.¹⁶

Hanefî fıkıh doktrindeki ilgili meseleler incelendiğinde bazı hakların ıskatı kabul ettiği, bazı hakların ise ıskata elverişli kabul edilmediği görülmektedir. Mesela şüf’a hakkı ıskat edilebiliyor iken hibeden rücû hakkı ıskata elverişli kabul edilmemiştir. Buna göre kişi şüf’a hakkını ıskat ettiğini ifade eden sözlü beyanda veya fiilî tasarrufta bulunsu şüf’a hakkı düşer. Buna karşılık bir kişi kendisine ait hibeden rücû etme hakkını düşürdüğünü ve nihayetlendirdiğini beyan etse dahi bu hakkı sâkit olmayıp yine geçerli olmaya devam eder.¹⁷ Diğer bir örnek olarak taksimden önce ganimet hakkı ve mürtehinin hapis hakkı ıskata elverişli kabul edilmiştir.¹⁸ Kira veya âriyet işlemi ile elde edilen milkü’l-menfaa ıskata elverişli değilken mûsâ leh için sabit olan süknâ hakkı ıskat edilebilmektedir.¹⁹ Burada örnek kabildinden zikredilen meselelerde ve diğer pek çok fer’î meselede ıskata elverişlilik bakımından mevcut farklılıkların belli bir fikhî zeminde izah edilebilmesi gerekir. Nitekim mezhep doktrinlerinde tespit edilen hükümlerin belli bir mantıksal tutarlılık ve delil-hüküm ilişkisine dair yöntemsel yaklaşımların ışığında benimsendiği bilinen bir husustur. Buna göre hangi hakların ıskata elverişli olup hangi hakların elverişli olmadığına dair klasik fıkıh literatüründe ve çağdaş fıkıh araştırmalarında ayırt edici kriterler tespit edilmiş midir, tespit edilebilir mi? Ayrıca bazı hakların ıskata elverişli bazılarının ise ıskata elverişsiz kabul edilmesinin arka planında nasıl bir fikhî tefekkür söz konusudur? Bu çalışmada bu türden sorulara cevap aranmaktadır.

Hakların ıskatı, fūrû-i fıkıh eserlerinin muhtelif başlıkları altında farklı meseleler bağlamında işlenmektedir. Bununla birlikte İbn Nüceym hakların ıskatı konusuna tahsis ettiği “Risâle fî beyâni mâ yeskutu mine’l-hukûk bi’l-ıskât ve mâ lâ yeskut” başlıklı bir risale kaleme almıştır. Müellif daha sonra Hanefî

¹⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm*, 4/2704.

¹⁵ “Hakk-ı mücerred, ibtâl ile bâtil olur. Buna müteferri’ mesâil ... Mücerred olmayıp mülk olanlar ise bâtil olmaz. Buna müteferri’ mesâil...” Bk. Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm*, 3/2195-2196.

¹⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm*, 1/116.

¹⁷ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, “Risâle fî beyâni mâ yeskutu mine’l-hukûk bi’l-ıskât ve mâ lâ yeskutu”, *Resâilü İbn Nüceym el-iktisâdiyye*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cuma Muhammed (Kâhire: Dârü’s-Selâm, 1999), 236.

¹⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 375.

¹⁹ İbn Nüceym, “Mâ yeskutu mine’l-hukûk ve mâ lâ yeskutu”, 236-237.

mezhebi kavâid literatürünün en önemli eserlerinden olan *el-Eşbâh ve'n-nezâir* isimli eserinin “el-Cem’u ve'l-fark” başlığını taşıyan üçüncü bölümünde bu konuya dair “İskatı kabul eden ve etmeyen haklar” başlığı altında da bazı izahlar yapmıştır.²⁰ İbn Nüceym hakların ıskata elverişliliği problemini Allah hakkı-kul hakkı ve milk-hukûk ayrımları çerçevesinde işlemektedir.

Günümüzde, Arap ülkelerinde hakların ıskatı konusunda bazı çalışmalar kaleme alınmıştır. Bu çalışmalarda haklar, ıskata elverişli olup olmamasına göre tasnif edilmekte ve yerine göre bu ayrımın ölçütlerine dair bazı tespitler yapılmaktadır. Çağdaş literatürdeki ıskat kavramı özelinde görebildiğimiz kadarıyla ilk müstakil ve kapsamlı çalışma Küveyt’te yayımlanan *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye* isimli fıkıh ansiklopedisinin “ıskat” maddesidir. Bu çalışmada ıskata elverişli olan ve olmayan hakların tespit edilip örneklendirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Hakların ıskata elverişli olup olmamasının kriterlerine dair bazı tespitler de yapılmıştır. Sonraki çalışmalarda üslup ve muhteva bakımından bu eserden oldukça istifade edilmiştir.²¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’ndeki (DİA) “ıskat” maddesinde de hakların ıskata elverişliliğine dair özellikle Allah hakkı-kul hakkı bağlamında genel nitelikli bazı tespitler yapılmıştır. Ülkemizde ayrıca hakların ıskatına dair bazı lisansüstü çalışmalar da yapılmıştır.²² Bu çalışmada Hanefî fıkıhı özelinde ıskatı kabul eden ve etmeyen hakların hangileri olduğuna dair klasik doktrindeki ve günümüzdeki ilgili çalışmalarda yapılan tespitler derlenmiş, değerlendirilmiş ve yanı sıra “yeni” olarak ifade edilebilecek bazı ölçütlere dikkat çekilmiştir.

1. İskatı Kabul Eden ve Etmeyen Haklara Dair Çağdaş Bazı Tasnifler

Klasik fıkıh literatüründe ıskatı kabul eden ve etmeyen haklara dair muhtelif başlıklar altında ilgili meseleler bağlamında bazı açıklamalar yapılmaktadır. İbn Nüceym bu konuya tahsis ettiği risâlesinde ve *el-Eşbâh*’taki ilgili bölümde Allah hakkı-kul hakkı ve milk-hukûk gibi kavramlar çerçevesinde bazı genel nitelikli tespitler yapmaktadır. Bir sonraki başlık altında bu tespitlere yer verilecektir. Günümüz fıkıh araştırmalarında ıskatı kabul eden ve etmeyen hakların bazı başlıklar altında bir arada zikredilmesi karşılaşılan bir durumdur. Bu başlık altında ıskatı kabul eden ve etmeyen haklara dair günümüzdeki çalışmalarda tercih edilen tasniflerden yararlanılarak bir tablo çizilecektir. Bu tasniflerde kavramsal ve teknik bakımdan ayırt edici ölçütlere dikkat çekmekten ziyade

²⁰ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 275-278.

²¹ Mesela bk. Şeylebek, *Ahkâmü'l-ıskât*; Salih Kemal Ebû Tâhâ, “İskâtü'l-hak fi’ş-şerâti'l-İslâmiyye ve'l-kânuni'd-düvelî”, *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Buhûsi'l-Akademikiyye* 90 (ts.), 163-206.

²² Yasemin Güllü, *İslâm Borçlar Hukukunda İskat Tasarrufları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

daha öncelikli olarak belli başlı meselelerin bazı kümeler hâlinde okuyucuya takdim edilmesi hedeflenmektedir.²³

1.1. İskatı Kabul Eden Haklar

Ali Haydar Efendi, Mecelle'nin 1562. maddesinin şerhinde ibrâ olunan hakkın düşmesi için gerekli şartlar konusunu ele alırken hakkın ıskatı kabul etmesini de bu şartlar arasında zikreder. Burada ıskata elverişli olan haklar için şu örnekleri sayar: "Alacak, hakk-ı şuf'a, hakk-ı mesîl-i mücerred, hıyâr-ı şart, ba'de rü'yeti'l-mebî hıyâr-ı rü'yet ve alacaktır ecel."²⁴ Müellifin belli başlı örnek meseleleri bir arada zikretmesi, günümüzdeki fıkıh araştırmalarında ıskata elverişli hakların kümeler halinde tasnif edilmesine dair ön adımlardan biri olarak değerlendirilebilir.

Günümüzde ıskat konusunda hazırlanmış olan çalışmalarda genelde ıskatı kabul eden haklar -konusu dikkate alınarak- dörtlü bir tasnifle ayn, deyn, menfaat ve diğer haklar başlıkları altında ifade edilir.

A- İbrâ yoluyla deyn, ıskata elverişlidir. Bazı çalışmalarda zimmette sabit olan deynin, milk-hukûk-ibâha tasnifinde hukûk kategorisinde yer aldığı için ıskatı kabul ettiği ifade edilmektedir.²⁵ Fıkıh literatüründe nadiren kullanılan milkû'd-deyn tabiri ile İslam eşya hukukundaki özel ve teknik manası ile milk anlamının kastedilmediği, ilgili çalışmalarda ifade edilmektedir.²⁶

B- Ayn üzerindeki mülkiyet hakkının, ilke olarak ıskata elverişli olmadığı ifade edilmektedir. Buna göre kişi bir ayn üzerindeki mülkiyet hakkını ıskat ettiğini beyan etse bu beyan hükümsüz olup hukukî bir sonuç doğurmaz. Bununla birlikte fıkıh doktrininde ayn üzerindeki mülkiyet hakkının ıskatı anlamına gelen sınırlı sayıda hususi bazı hukuki işlemler mevcuttur. Mesela köle azadı, kölenin rakabesi üzerindeki mülkiyet hakkının ıskatı, yine vakıf işlemi de vakfedilen mal üzerindeki mülkiyet hakkının ıskatı olarak değerlendirilmektedir.²⁷ Ayrıca ayn üzerindeki dava hakkının ıskatından da söz edilmektedir.²⁸

²³ Nitekim ilke olarak ıskata elverişli olmayan ayn, bu tasniflerde birkaç istisnâ meseleye işaret etmek üzere müstakil bir küme olarak takdim edilmektedir.

²⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 4/2704.

²⁵ Heyet, "İskat", 4/238. Aşağıda milk-hukûk ayrımı, ıskata elverişlilik bakımından tahlil edilecektir.

²⁶ Hasan Hacak, "Milk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005).

²⁷ Şeylebek, *Ahkâmü'l-ıskât*, 325-327; Heyet, "İskat", 4/239.

²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 20/141; Şeylebek, *Ahkâmü'l-ıskât*, 272; Güllü, *İskat Tasarrufları*, 62.

C- Küveyt fıkıh ansiklopedisindeki “ıskat” maddesinde menfaatlerin ilke olarak ıskata elverişli olduğu ifade edilmektedir. Burada Hanefî fıkıh kaynaklarına referansla zikredilen iki örnek meseleden biri, kişinin kendisi lehine vasiyet edilmiş olan süknâ hakkını ıskat edebilmesidir. Diğer ise irtifak haklarından hakkü'l-mesîlin ıskat edilebilmesidir.²⁹ İbn Nüceym kira akdi ve âriyet akdi ile elde edilen menfaat üzerindeki hakkın (milkü'l-menfaa) ıskata elverişli olmadığını ifade etmektedir. Nitekim bunların hukûk kategorisinden olmayıp milkü'l-ayn gibi değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.³⁰

D- Diğer bazı haklar.³¹ Allah haklarının şâri' tarafından düşürülebileceğine örnek olarak mazeret sahiplerinden bazı yükümlülüklerin düşürülmesi ve hayız döneminde namaz yükümlülüğünün düşürülmesi zikredilmektedir. Kul hakları için ise önceki maddelerde zikredilen ayn, menfaat ve deyn dışında kalan şüf'a hakkı, kısas hakkı ve muhayyerlikler gibi bazı fer'î örnekler zikredilmektedir.³²

1.2. İskatı Kabul Etmeyen Haklar

Yukarıda ifade edildiği üzere köle azadı ve vakıf gibi istisnâî kurumlar dışında mutlak olarak ayn üzerindeki mülkiyet hakkının ıskatı geçerli değildir. Yani kişi bir eşya üzerindeki mülkiyet hakkından feragat ettiğini ifade etse bu beyanı hükümsüz olup hukukî bir karşılığı yoktur. Aynı doğrultuda konusunu ayn teşkil eden ibrâ da geçerli değildir.³³ Burada çöpe atılan veya sokağa bırakılan malzemelerin fikhî âkibetinin ne olacağı sorusu hatıra gelebilir. Bu, ıskat kavramı çerçevesinde önemli bir meseledir. Bu mesele ile ilgili aşağıda bir başlık açılacaktır.

Ali Haydar Efendi ıskata elverişli olmayan hakların bir kısmını topluca şu şekilde zikreder:

²⁹ Heyet, “İskat”, 4/239-240.

³⁰ İbn Nüceym, “Mâ yeskutu mine'l-hukāk ve mâ lâ yeskutu”, 237; İbn Nüceym'e referansla Ali Haydar Efendi de aynı hususu ifade eder. Bk. Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 4/2705.

³¹ Bazı çalışmalarda aynı manayı kastetmek üzere “mutlak” kelimesi (el-hukûk el-mutlaka) diğer bazı çalışmalarda ise mücerred kelimesi (el-hukûk el-mücerrede) tercih edilmektedir. Bk. Şeleybek, *Ahkâmü'l-ıskât*, 330; Ebû Tâhâ, “İskātu'l-hak fi'ş-şerâti'l-İslâmiyye”, 194.

³² Heyet, “İskat”, 4/240-244.

³³ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/19; Fakat kazâî hüküm bakımından bu dava dinlenmez. Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr (Reddü'l-muhtâr ile birlikte)*, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 12/305, 308.

Hibeden hakk-ı rüçû' ve kable rü'yeti'l-mebî hıyâr-ı rü'yet ve hakk-ı icârede ve hakk-ı vakıfta istihkāk gibi hukûkun ıskâtı kâbil değildir. Hattâ bir kimse ecnebi bir kimseye bir şey hibe edip de vâhib "Bu hibeden hakk-ı rüçû'u ıskat ettim." dese bile hibeden rüçû' edebilir. Nitekim bir kimse "Menfaatteki hakkımı terk ve ıskât ettim." dese bile hakk-ı icâresi sâkıt olmaz (*el-Eşbâh*). Kezâlik vâris "Hakkımı -hakk-ı irsi- terk ettim." dese bile hakkı bâtil olmaz (*Risâle-i Şürünbülâlî*). Ve kezâlik vakıfta istihkāk ıskât ile sâkıt olmaz. Mesela bir vakfın gallesinin meşrûtün lehi o vakfın gallesinde olan hakkını ıskât etse, muahharan o vakıftan galle talep edebilir. Vakfın tevliyet ve süknâsı dahi bu hükümde galle gibidir.³⁴

Küveyt fıkıh ansiklopedisindeki "ıskat" maddesinde kulların maslahatı için Allah hakkı olarak meşrû kılınan bazı hakların ıskat edilemeyeceği, bu durumda meşrû kılınana muhalefet edilmiş olacağı ifade edilir ve şu örnekler zikredilir: Küçük üzerindeki velâyet hakkı, iddet süresindeki süknâ hakkı, rü'yet muhayyerliği³⁵ ve hibeden rüçû hakkı.³⁶ Bazı çalışmalarda bu meyanda vasiyetten rüçû hakkı, duhûl öncesi mehir hakkı ve hayız dönemindeki ismet de örnek olarak zikredilir.³⁷ Kul haklarında ise ilke olarak ıskat geçerli kabul edilmektedir. Bununla birlikte bazı gerekçelere binaen ıskata elverişli olmayan kul hakları için "Başkasının hakkı taalluk eden haklar" başlığı altında neseb, vekili azl ve müflisin bazı tasarrufları gibi örnekler zikredilmektedir.³⁸

Günümüzdeki bazı çalışmalarda ıskatı kabul etmeyen haklar kavramsal ve fikhî gerekçelerine de işaret eden bir tasnife tabi tutmuştur. Mesela bir çalışmada ıskatı kabul etmeyen haklar şu dört başlık altında ele alınmıştır: a- Aynlar, b- Hadler, kazf haddi, ta'zîr, hidâne hakkı, neseb, süknâ hakkı gibi başkasının da hakkı taalluk eden haklar, c- Rü'yet muhayyerliği, kocadan mehir hakkı ve hibeden rüçû hakkı gibi ıskatı şer'î ahkâmın bozulması ve değiştirilmesi manasına gelen haklar, d- Nafaka, şüf'a gibi henüz sabit olmayan haklar.³⁹

2. Hakların İskata Elverişliliği Problemi

Hanefî fıkıh literatüründe hakların ıskata elverişli olup olmamasına dair yapılan izahlarda bazı kavramların öne çıktığı görülmektedir. Hakların ıskata elverişli olup olmamasına dair tespit edilen ve tespit edilecek ölçütler bakımından başta dikkat çeken kavram çifti Allah hakkı-kul hakkı ayrımıdır. Eşya hukuku sahasındaki milk-hukûk ayrımı da bu konuda önemli bir yer teşkil

³⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/2705.

³⁵ "Bir hikmet gereği şer'an Allah hakkı olarak sabittir." Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 5/297.

³⁶ Heyet, "Iskat", 4/247-249.

³⁷ Şeleybek, *Ahkâmü'l-ıskât*, 194-195

³⁸ Heyet, "Iskat", 4/249-250.

³⁹ Şeleybek, *Ahkâmü'l-ıskât*, 268-324.

eder. Bununla birlikte temlik-ibâha ayrımı da ıskat kavramı çerçevesinde ilgili bazı meselelerde gündeme getirilebilir. Aşağıda çöpe atılan malların hukukî durumu konusunda temlik-ıskat-ibâha kavramları üzerinden bazı açıklamalar yapılacaktır. Milk karşısında mücerred hak kavramlaştırması ve bazı Hanefî fakihlerinin dikkat çektiği üzere muayyen-mübhem hak tasnifi de hakların ıskata elverişliliğine dair tespit edilecek ölçütler bakımından dikkate alınmak durumundadır.

2.1. Allah Hakkı-Kul Hakkı

İslam hukuk doktrininde haklar farklı açılardan tasnif edilmiştir. Bunların başında Allah hakkı-kul hakkı şeklindeki sınıflandırma gelir. Bu tasnifte haklar, Allah hakkı ile kul hakkı karışık olup Allah hakkı baskın veya kul hakkı baskın olan haklar şeklinde alt sınıflara da ayrılmaktadır.⁴⁰ Allah hakkı-kul hakkı kavramları hakların ıskatı konusundaki fikhî ahkâmın tespitine dair en önemli kavramlaştırmaların başında gelir. “Allah hakkı” bazı durumlarda toplumun maslahatını ifade eden “kamu hakkı” manasını karşılamak üzere kullanılmaktadır. Mesela had cezalarının hâlis Allah hakkı olması, toplumun faydası (maslahat) için meşru kılınması ile izah edilir. Bu ise mefsedetin defedilmesi ve insanların korunması şeklinde tezahür eder.⁴¹ “Allah hakkı” kavramı bazı durumlarda ise tek tek kişiler veya Müslüman toplumun üzerindeki “dinî yükümlülük” manasını ifade etmektedir. Dinî emir ve yasaklara uyulması şeklindeki yükümlülüklerin dolaylı olarak yine kamu menfaatini ifade ettiği düşünülmektedir.⁴² Topluma yönelik faydayı ihtiva eden Allah hakları mukabilinde kul haklarında fayda ve yetkiler kişilere özgüdür. Konusu ayn veya deyn olan mal varlığı hakları, neseb hakkı, kısas hakkı, talak hakkı ve azad etme hakkı kul haklarına örnek olarak zikredilmektedir.⁴³

Hanefî fıkıh doktrininde ilke olarak Allah hakkı olan ve içerisinde Allah hakkının baskın olduğu bir yetkinin insanlar tarafından ıskat edilemeyeceği ifade edilmektedir.⁴⁴ Kul haklarının ise bir mâni olmadıkça ilke olarak hak sahibi insanlar tarafından ıskat edilebileceği dile getirilmektedir. Bununla birlikte kul

⁴⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/289; Bk. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 7/223.

⁴¹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 7/56; Allah hakkı, umûmî faydanın taalluk ettiği durumlar veya Allah'ın emir ve yasaklarına imtisal olarak tarif edilmektedir. Bk. Heyet, “İskat”, 4/240-241.

⁴² Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 57-58.

⁴³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 7/223; Heyet, “İskat”, 4/226 Kul haklarının kamu menfaati ile ilişkisine dair hakların ıskatı bağlamında aşağıda bazı tespitler yapılacaktır.

⁴⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/297; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 376; Heyet, “İskat”, 4/245.

haklarından ıskat edilebilenler olduğu gibi ıskat edilemeyenler de vardır.⁴⁵ Mesela ayn üzerindeki mülkiyet hakkı sırf kul hakkı kategorisinde olduğu hâlde ıskatı kabul etmez.⁴⁶

Günümüzdeki bazı çalışmalarda kul haklarının, üçüncü şahısların haklarını ihlâl etmesi hâlinde ıskat edilebilmesi imkânına birtakım kısıtlamalar getirildiği ifade edilir.⁴⁷ Bazı çalışmalarda ise bu doğrultuda “dinî-hukukî düzenin bir parçasını teşkil eden ve bir yönüyle mükellefiyet niteliği de taşıyan” hakların ıskat edilemeyen türden olduğu ifade edilir.⁴⁸

Muâmelât alanındaki şahıslar lehine şer‘an sabit olan hakların pek çoğu “kul hakkı” görünümündedir. Mesela İbn Nüceym şart muhayyerliği, ayıp muhayyerliği, görme muhayyerliği, hapis hakkı, kasm hakkı ve kısas hakkını kul hakları kapsamında değerlendirmektedir.⁴⁹ Bununla birlikte toplumsal düzeni sağlaması dolayısıyla bu tür haklar, anlaşıldığı kadarıyla belli ölçüde karma haklar kategorisinde telakki edilmektedir. Bu durumda genelde Allah hakkı veya kul hakkından hangisinin baskın olduğuna göre ıskata elverişli olup olmadığı tespit edilmektedir. Diğer taraftan bu tür hakların ıskat edilip edilmeyeceği, ilgili hakkın ıskatının toplumsal düzene yönelik etkisine göre de belirlenmektedir.

2.2. Mîlk – Hukûk

İbn Nüceym, girişte ifade edildiği üzere hakların düşürülmesi problemine özel ilgi gösteren Hanefî müelliflerin başında gelmektedir. *el-Bahrü’r-râik* isimli eserinde bu konuya dair bazı fikhî meselelerin gündeme geldiğini ifade edip bu konuda bazı soruları nakleden müellif, sarih bir cevap göremediğini ifade eder ve bazı açıklamalar yapar.⁵⁰ Muhtemelen bu konuda hususi bir çalışmayı ihtiyaç olarak gören İbn Nüceym, yukarıda ifade edildiği üzere hakların ıskatı konusuna dair bir risâle kaleme almıştır. Müellif daha sonra *el-Eşbâh ve’n-nezâir* isimli eserinde de bu konuya müstakil bir başlık tahsis etmiştir.

İbn Nüceym, hakların ıskata elverişliliği problemini ele aldığı risâlesinde Allah haklarına dair bir araştırma yapmadığını, bu çalışmada hâlis kul hakları veya kul hakkı galip olan hakları araştırdığını ifade etmektedir. İbn Nüceym

⁴⁵ Ebû Tâhâ, “İskâtü’l-hak fi’ş-şer’iati’l-İslâmiyye”, 193.

⁴⁶ Bazı çalışmalarda hâlis kul haklarının mutlak olarak ıskata elverişli olduğu ifade edilmektedir. Bk. Şeileybek, *Ahkâmü’l-ıskât*, 274.

⁴⁷ Heyet, “İskat”, 4/249.

⁴⁸ Bardakoğlu, “İskat”, 19/138-139.

⁴⁹ İbn Nüceym, “Mâ yeskutu mine’l-hukûk ve mâ lâ yeskutu”, 236-237; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 376.

⁵⁰ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik*, thk. Zekerîya Umeyrât (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 5/376 vd.

gerek ilgili risalesinde gerekse *el-Eşbâh'*taki ilgili bölümde kul hakları kümesinde hakların ıskata elverişliliği meselesini milk-hukûk ayrımı merkezinde ele almaktadır.⁵¹ Prensip olarak milk (özellikle milkü'l-ayn) üzerindeki hakların ıskatının geçerli olmadığını ifade etmektedir.⁵² İbn Nüceym, risalesinin başında *Câmiu'l-fusûleyn'*den şu ibareyi nakleder: “Milk terk ile bâtil olmaz, hukûk ise terk ile bâtil olur.” İbn Nüceym mürtehinin hapis hakkı ve taksim öncesi ganimetten elde edilen hak örneklerini zikrettikten sonra kendi görüşünü “Bütün haklar (hukûk) ıskatı kabul eder.” şeklinde ifade etmektedir. Müellif daha sonra *Fetâvâ-yı Kâdîhân'*dan, kişinin irtifak hakkını (hakku'l-mesîl) ve kendisi lehine vasiyet edilmiş olan süknâ hakkını ıskat edebileceğini nakletmektedir. Fakat kişi, mülkü olan toprak parçası üzerindeki hakkını ıskat ettiğini ifade etse bu toprak üzerindeki mülkiyet hakkı düşmez. Nitekim “Ayn üzerindeki mülkiyet hakkı (milkü'l-ayn) ıskat ile düşmez.” Yine bu eserden naklettiğine göre vasiyet hakkını da kişi taksim öncesi ıskat edebilir. Ayrıca Hâherzâde'nin (ö. 483/1090) kanaatine göre miras hakkı da taksim öncesi ıskat edilebilir.⁵³

İbn Nüceym buraya kadar naklettiği örnek meseleleri tekrar zikrederek bu hakların (hukûk) ıskatı kabul ettiklerini yeniden vurgular. Müellif daha sonra şüf'a hakkının ıskatı kabul ettiğini, hibeden rücû hakkının ise ıskatı kabul etmediğini ifade eder. Burada hibeden rücû hakkının risâlenin konusuna dahil olması dolayısıyla kul hakları kapsamında kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte müellif, hibeden rücû hakkı milk düzeyinde bir yetki de olmadığı hâlde bu hakkın niçin ıskata elverişli olmadığına dair sarıh bir izah yapmamaktadır. İbn Nüceym daha sonra kişinin vakıf lehtarı olarak elde ettiği haklarını (istihkak) düşürmesi meselesine dair yine *Fetâvâ-yı Kâdîhân'*dan iktibasta bulunur ve bu mesele ile ilgili *el-Bahrü'r-râik* isimli kendi eserine atıfta bulunur.

İbn Nüceym kul hakları kümesine dahil olan vekâlet, âriyet ve vedîa işlemleri ile elde edilen hakların ıskata elverişli olmaması gerektiğini söyler. Bu tespitine gerekçe olarak bu yetkilerin hukûk kategorisinden olmayıp konusunu menfaat teşkil etse de milk düzeyinde olmaları dolayısıyla “ayn mülkiyeti gibi” olduğunu ifade eder (li-ennehâ ke-milki'l-a'yân).⁵⁴

⁵¹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 375-378.

⁵² İbn Nüceym, “Mâ yeskutu mine'l-hukûk ve mâ lâ yeskutu”, 235-236; Ayrıca bk. İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 12/348.

⁵³ Hâherzâde'nin bu kanaati, muhtemelen ilgili durumdaki yetkiyi henüz milk düzeyinde görmemesi ile ilgilidir.

⁵⁴ İbn Nüceym daha sonra kaleme aldığı *el-Eşbâh'*ta bu tür yetkiler için “İskat ile vasıflanmaz.” ifadesini kullanır. Bk. İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 376.

İbn Nüceym, risâlesinin son kısmında *Fetâvâ-yı Kâdîhân'*dan iktibas ettiği vakıftaki hakkını düşürmesi meselesine vakıfla ilgili diğer meselelerin de dahil edilmesi gerektiğini ifade eder. Buna göre vakıf lehtarları olan vâkıfın zürriyetinden birisi hakkını ıskat etse, elde ettiği hakkı düşmez. Vakıfla ilgili benzer bir iki mesele daha zikreden müellif bu durumlarda da ıskatın geçerli olmadığını ifade etmektedir. Yine vâkıfın kendisi için idhâl ve ihrâc şart koşması durumunda bu hakkını ıskat etmesi konusunda da yine ihtiyatlı bir ifade ile geçerli olmaması gerektiğini söylemektedir.⁵⁵

İbn Nüceym, risâlesinin başında kısmen ifade ettiği tespitini son kısımda bir sonuç mahiyetinde tekrarlamaktadır: “[Kul haklarında milk dışındaki] Haklar (hukûk) konusundaki temel kural ıskata elverişli olmaktır.” Müellif hibeden rücû, vakıf hakkı ve rû'yet muhayyerliği gibi yetkilerin bu kuralın dışında olarak ıskatı kabul etmediğini belirtir.⁵⁶ Görüldüğü üzere İbn Nüceym, kul hakları kümesindeki hakların ıskata elverişli olup olmamalarını milk-hukûk ayrımı ile izah eder. Bazı yetkilerin milk düzeyinde olması dolayısıyla ayn mülkiyeti gibi oldukları için ıskata elverişli olmadıklarını belirtir.

2.2.1. Sokağa Bırakılan veya Çöpe Atılan Malların Hukukî Durumu

Eşya üzerindeki mülkiyet hakkının ıskat edilememesi kuralı, sokağa bırakılan veya çöpe atılan malların hukukî durumunun ne olduğu sorusunu hatıra getirmektedir. Buna göre bir kişi kapısının önüne veya sokağa bıraktığı ya da çöpe attığı eşyasının üzerindeki mülkiyet hakkını kaybetmiş olur mu? Ya da bu davranışı ile bu malları almak isteyen kişilere yönelik bir hibe akdinde mi bulunmuş olur? Üçüncü şahıslar bu malları zilyedliğinde bulundurduklarında bu mallar üzerinde nasıl bir hukukî yetki elde etmiş olurlar, diledikleri gibi tasarruf edebilirler mi? Mesela kullanma, tüketme, satma ya da hibe etme gibi tasarruflardan hangilerini yapabilirler?

Mal sahibinin kasten sokağa bıraktığı veya çöpe attığı malların durumu lukata hükümlerinden farklıdır. Hanefî mezhebine göre bu türden bir malı bulan ve ele geçiren kişinin bu malı sahibine iade etmesi veya bu yönde bir çaba içerisine girmesi gerekmez. Nitekim âdeten bu tür malları sahiplerinin kasten attıkları ve talep etmeyecekleri bilinir. Hanefî fıkıhına göre bu tür mallar “mubah” hükmündedir. Fıkıh usûlünde şer'an izin verilmesi anlamında kullanılan “ibâha” eşya hukukunda “belirli bir malın tüketilmesi veya kullanılması hususunda sahibi tarafından izin verilmesi” manasını ifade eder. Bu manada lukata ile mubah malları ayıran ölçü, sahibinin malı talep

⁵⁵ İbn Nüceym bu son mesele için *el-Eşbâh'*ta ıskatın geçerli olması gerektiğini ifade etmektedir. Hamevî ise risaledeki açıklamalarını da dikkate alarak bu ifadesine itiraz etmektedir. Bk. Hamevî, *Gamzû uyûni'l-besâir*, 3/360.

⁵⁶ İbn Nüceym, “Mâ yeskutu mine'l-hukûk ve mâ lâ yeskutu”, 238.

etmeyeceğinin âdeten bilinmesi ve bulanın ilgili malı kullanmasını ve tüketmesini mubah kılmış olacağına dair bir kanaat oluşmasıdır.⁵⁷

Ali Haydar Efendi, çabuk bozulan ve mühim bir mâlî kıymeti olmayan, mesela nehre bırakılan bazı meyveler gibi eşyanın “temellük için ahzedilmesinin caiz olduğu” bilgisini nakleder.⁵⁸ Fakat Hanefî fıkıh doktrininde daha genel bir ifade ile bu tür eşya da dahil sahipleri tarafından başkalarının kullanması veya tüketmesi maksadıyla sokağa bırakılan ya da çöpe atılan eşyanın bulan kişi tarafından mülk edinilmesinin caiz olmadığı ifade edilmektedir. Nitekim meçhul kişiye yönelik temlik geçerli değildir. Ayrıca bu durumda satım, hibe, sadaka ve miras gibi mülk edinme sebeplerinden hiçbirisi söz konusu değildir.⁵⁹ Fakat bu tür durumlarda mülk sahibinin ibâhası dolayısıyla malı bulan ve ele geçiren kişinin bu maldan tüketme veya kullanma şeklinde istifade etmesi caizdir.⁶⁰ Ali Haydar Efendi de yukarıdaki ifadesinin ardından aynı bağlamda, bu tür durumlarda bir temlik söz konusu olmayıp bunun ibâha olduğunu tasrih eder.⁶¹

Hanefî fıkıhına göre kişi, malını sokağa bırakırken veya çöpe atarken aynı zamanda “Kim isterse alsın!” beyanında bulunmuşsa ve bu ispatlanabilirse bu durumda Hanefî yaklaşımına göre bu mal, alan kişinin mülkü olur; eski sahibinin daha sonra talep etmesi durumunda dahi geri alması mümkün olmaz. Burada eski mal sahibinin bu malın mülk edinilmesini de mubah kıldığı şeklinde bir izah yapılmaktadır.⁶²

2.3. Mücerred Haklar

Hanefî fıkıh doktrininde hakların ıskâtı meselesine dair milk-hukûk ayrımı yanı sıra bazen milk karşısında mücerred hak kavramına da dikkat çekilmektedir. Buna göre milk düzeyindeki haklar ıskatı kabul etmez iken mücerred haklar ise ıskata elverişli kabul edilmektedir. Bu tür pasajlarda milk kavramı ile öncelikle milkü'l-ayn kastedilmektedir.⁶³ Bu kullanım “bir mahalde

⁵⁷ Ebû Bekr b. Ali Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 2/72; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 5/256.

⁵⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 2/1277.

⁵⁹ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye (şerhi ile birlikte)*, thk. Abdürrezzâk Gâlibü'l-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 6/115; Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 2/72; Muhammed Emîn Ömer b. Abdülazîz İbn Âbidîn, *Minhatü'l-hâlik ale'l-Bahrî'r-râik*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 5/257.

⁶⁰ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 5/256.

⁶¹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 2/1280.

⁶² “Ebâha et-temlik” Bk. İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 5/256-257.

⁶³ İbn Nüceym, “Mâ yeskutu mine'l-hukûk ve mâ lâ yeskutu”, 235-236; Ali Haydar

sabit olan” ifadesi ile de belli ölçüde paralellik arz eder. Nitekim milkü'l-ayn, ayn üzerinde sabit bir hakkı ifade eder. Buna karşılık olarak mesela irtifak hakkı milk düzeyinde olmakla birlikte ıskata elverişli kabul edilmiştir. Milkü'l-ayn mukabilinde deynin ıskata elverişli olması da mücerred hak olması ile gerekçelendirilmiştir.⁶⁴ Diğer taraftan bu kavramlar miras olarak intikal edip etmeme, karşılığında maddî bedel alınıp alınmama gibi farklı bağlamlarda da kullanılmaktadır. Bu durumda ıskata elverişli olmaktan bağımsız farklı bir bağlam söz konusu olabilir. Mesela muhayyerlikler “mücerred haklar”dan kabul edilmektedir.⁶⁵ Muhayyerlikler arasında ise, şart ve ayıp muhayyerlikleri ıskata elverişli kabul edilmişken görme muhayyerliği ıskata elverişli değildir.

2.4. Muayyen Haklar-Mübhem Haklar

İbn Nüceym, bazı hakların ıskata elverişli olup diğer bazı hakların ıskata elverişli olmamasını mübhem-muayyen kavramları ile izah etmektedir. Buna göre mesela fakirler için vakfedilmiş bir medresede, vakıf lehtarı olan kişilerin haklarını ıskat etmesinin hükümsüz olmasını bu vakıftan hak sahibi olan fakir kişilerin muayyen şahıslar olmaması ile gerekçelendirmektedir. Yine hibeden rücû hakkının ıskat edilememesini de aynı doğrultuda temellendirmektedir.⁶⁶

3. Hakların ıskata Elverişliliği Bakımından Genel Değerlendirme

Hanefî fıkında, Allah haklarının veya Allah hakkı baskın kabul edilen karma hakların ıskata elverişli olmadığı ifade edilmektedir. Hanefî fıkıh doktrininde kul hakkı kümesi içerisinde fertlere ait pek çok yetki ıskata elverişli iken bazı yetkiler ise ıskatı kabul etmemektedir. Küveyt fıkıh ansiklopedisindeki “ıskat” maddesinde hakları kullanmaya yetkisi olan kişinin ilke olarak bu haklardan feragat edebileceği ifade edilmekle birlikte bu ilke “bir mâni yoksa” ve “hakkın konusu (mahal) ıskata elverişli ise” ifadeleri ile kayıtlanmıştır.⁶⁷ O hâlde kul hakları kümesi içerisinde olan hangi tür hakların bir mâni dolayısıyla ıskata elverişli olmadığına dair genel nitelikli tespitlerin yapılması önem arz eder. Bazı çalışmalarda doktrindeki kul haklarından Allah hakkı ile veya diğer insanların hakları ile karma olanları içerisinde hidâne, süknâ ve neseb hakkı gibi bazı hakların ıskat edilememesi “başkasının hakkının taalluk etmesi” gerekçesi ile mehir ve hibeden rücû gibi bazı hakların ıskata elverişli olmaması ise aksi takdirde “meşrû kılınana muhalefet edilmiş olacağı” ve “şeriatla hedeflenen maslahatların ortadan kalkacağı” gerekçesi ile temellendirilmektedir.⁶⁸

Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 3/2195-2196.

⁶⁴ Hamevî, *Gamzû uyûnî'l-besâir*, 3/358.

⁶⁵ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 128.

⁶⁶ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 5/376.

⁶⁷ Heyet, “İskat”, 4/242, 249.

⁶⁸ Heyet, “İskat”, 4/242, 247, 249, 250; Şeileybek, *Ahkâmü'l-ıskât*, 268-324.

Hakların ıskata elverişliliği problemine dair Allah hakkı kategorisindeki hakların ıskata elverişli olmaması kuralı kolaylıkla anlaşılabilir. Nitekim bu tür haklar kişinin kendi menfaat ve yetkisini aşan kamu menfaatini ihtiva eden bir mahiyettedir. Ayrıca bir kısmı dinî-toplumsal bir yükümlülük özelliği de taşımaktadır. Mesela süknâ hakkında dinî yükümlülük manası daha kuvvetli olup süknâ hakkı aynı zamanda, bir hak ve yetki olmasının yanı sıra toplumun maslahatı açısından dinen yerine getirilmesi gerekli görülen bir vazifedir.

İskatın mantığında kişinin kendisine ait bir hakta kendisini etkileyecek ölçüde bir teberru niteliğinde tasarrufu söz konusudur. Küçük üzerindeki velâyet ve hidâne gibi hakların ıskata elverişli kabul edilmemesinde bu mantığın izleri görülmektedir. Bu tür örnekler “başkasının hakkının taalluk etmesi” veya “Allah hakkının baskın olması” gibi gerekçeler ile izah edilebilmektedir. Mesela Hanefî fıkıh doktrininde şöyle bir fer’î hüküm tespit edilmiştir. Bir kişi kendi mülkü olan araziye eğilmiş olan duvar hakkında kendisine ait olan muhatabını dava etme hakkını düşürebilir. Böyle bir durum umumî yolda söz konusu olursa bir kişi toplum adına duvar sahibini dava edebilir. Fakat bir kişi bu durumda duvar sahibini dava etme hakkını ıskat edemez. Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) bu son durum için genel bir ilke düzeyinde şunu ifade eder: “Bu tür meselelerde bir kişi toplum adına toplumun hakkını talep etme bakımından toplumun vekili olabilir; toplumun sabit bir hakkını ıskat etmek bakımından ise yetkili olamaz.”⁶⁹ Nitekim böyle bir durumda bir bakıma “yetki aşımı” söz konusu olacaktır. Aynı doğrultuda kişi, bağlayıcı hukuki işlemleri tek başına nihayetlendiremediği ve feshedemediği gibi bağlayıcı bir işlemin zımındaki şartlara dair de ıskat imkânına sahip değildir. Çünkü bu durumda kendi yetkisi dışında bir tasarrufu söz konusu olacaktır.⁷⁰ Vakıftaki istihkakın ıskat edilememesi hükmü bu bağlamda değerlendirilebilir. Her ne kadar kişiye ait bir hak görünümünde ise de aslında kişinin tasarrufta bulunamayacağı bir alan olarak kabul edilmektedir.

Kişinin ayn mülkiyeti üzerindeki yetkisi başkalarının hakkının doğrudan ilişkili olmadığı bir hak görünümündedir. O hâlde ayn mülkiyeti üzerinde niçin ıskat tasarrufu yapılamamaktadır? Yine kişi hibeden rücû hakkını niçin ıskat edememektedir? Aile hukukundan bir örnek olarak kocanın kullanıp kullanmama serbestisine sahip olduğu kendi yetkisi dahilindeki ric’at hakkını düşürememesinin gerekçesi nedir? Bu tür örnek meselelerde ıskata elverişli olmamanın gerekçesi olarak başkasının hakkı taalluk etmesi veya dinî bir yükümlülük, Allah hakkının baskın olması gibi gerekçeler tespit edilemiyor ise genel olarak ilgili hakkın “şer’an bağlayıcı bir hak olması” ya da ilgili hakkın

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 27/13.

⁷⁰ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 378.

sabit kabul edilmesi ile “hukuksal/toplumsal düzenin sağlanması” gibi gerekçeler zikredilebilir.⁷¹

Hanefî fıkıh doktrininde miras, neseb ve mülkiyet hakkı gibi bazı hakların ıskata elverişli olmamasına dair bu tür hakların “şer’an bağlayıcı bir hak” olduğu ifade edilir.⁷² Yine özel olarak miras hakkının ıskat edilememesi bağlamında bu hakkın şer’an “cebrî” ve “bağlayıcı (lâzım)” olduğu vurgulanır.⁷³ Ayn mülkiyeti ise hâlis kul hakkı kategorisindedir. Muhtemelen toplumsal düzenin ve dolayısıyla kamu menfaatinin öncelenmesi dolayısıyla ayn mülkiyeti ıskata elverişli kabul edilmemiştir. Nitekim kişilere ayn mülkiyeti üzerinde bir başkasına temlik edilmeksizin ıskat yetkisi verilmiş olsa muhtemelen toplumun kişilere ait olmasına alışık olduğu bazı malların “sahipsiz mallar” kategorisine dahil olması dolayısıyla büyük bir belirsizlik, hukukî ve iktisadî bir kargaşa meydana gelebilir. Bu tür örneklerde ıskat işleminden istifade edecek bir taraf da yoktur. Sınırlı sayıda ayn üzerindeki mülkiyet hakkının ıskatı manasını ihtiva eden hukuki işlemlerde ise ilgili şahıs veya topluma yönelik bir fayda söz konusudur. Mesela kölenin azad edilmesi durumunda bir hür insan olarak hak sahibi olma yetkisi kazanmakta, vakıf işleminde de belli bir hukuksal düzen içerisinde ilgili maldan toplumsal istifade imkânı söz konusu olmaktadır. Yoldan geçme hakkının ıskata elverişli olmaması gibi örneklerde de bu yönde bir izah yapılabilir.⁷⁴ ıskata elverişli olan haklarda, ıskat işleminden istifade eden taraf/taraflar mevcuttur. Diğer taraftan mirasta ayn üzerindeki bir mülkiyet görünümü söz konusu olup kişilerin iradesi dışında doğrudan hukuk tarafından verilen bazı yetkilerin de kişiler tarafından ıskata elverişli olmadığı yaklaşımı benimsenmiştir. Mesela görme muhayyerliğinin ıskat edilememesi, “şer’an bir hikmet gereği sabit kılınan bir hak olması” gerekçesi ile izah edilir.⁷⁵ Burada kişinin iradesinden bağımsız olarak ve hukuksal/toplumsal düzeni tesis etmeye yönelik maslahat gereği bir yetkilendirme söz konusudur. Bunun karşılığında şahıslar tarafından sabit kılınan şart muhayyerliği ve yine mana itibarıyla hükmen şahıslar tarafından var kılındığı kabul edilen ayıp muhayyerliği ise yetki sahibi tarafından ıskata

⁷¹ Bazı yazarlar genel olarak ferdin maslahatı için vaz edilmiş olan hakların ıskatı kabul ettiği, şahsın kendi iradesi dışında sabit olan ve/veya toplumun maslahatı için meşrû kılınmış hakların ise ıskata elverişli olmadığı kanaatini benimsemektedir. Bk. Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cuma Muhammed (Kâhire: Dârü’s-Selâm, 1999), 36.

⁷² “Mâ sebete şer’an min hakkin lâzım lâ yeskutu bi’l-ıskât” Bk. İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr*, 12/105.

⁷³ Hamevî, *Gamzû uyûni’l-besâir*, 3/354; İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr*, 6/662; 12/105.

⁷⁴ Bu hüküm için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 23/201.

⁷⁵ Semerkandî, *Tuhfetü’l-fukahâ*, 2/89; Kâsânî, *Bedâiü’s-sanâi’*, 5/297.

elverişli kabul edilmiştir.⁷⁶ Ric'at hakkının ıskat edilememesi de bu yetkinin, kişinin rızasına bağlı bir düzenleme olmayıp doğrudan kanun tarafından sabit kılınan bir hak olması ile temellendirilir.⁷⁷

Hibeden rücû hakkının ıskata elverişli olmaması gibi bazı örnekler, doğrudan ilgili meselenin kendi özel durumu ile irtibatlı olarak izah edilebilir. Hibeden rücû hakkının ıskata elverişli kabul edilmesi toplumsal düzeni ihlal edici bir mahiyet taşımaz. Ayrıca bu hakkın, dinî bir yükümlülük manası taşıması ya da başkasının hakkının taalluk ettiği bir özellikte olması da söz konusu değildir. Kanaatimizce kişiye hibeden rücû etme hakkını veren hukuk mantığı ile bu hakkın ıskatının geçerli kabul edilmemesine dair düzenlemenin mantığı aynıdır. Buna göre yine toplumsal fayda dikkate alınarak hibeden rücû hakkı ıskata elverişli kabul edilmemiştir. Böylece teberrudaki genişlik muhafaza edilmiş ve dolaylı olarak yine toplumun maslahatı gözetilmiştir.

Hakların ıskata elverişli olup olmadığına dair yapılan tespitler hukukî sonuçları bakımından oldukça önem arz eder. Kişi ıskata elverişli olan bir hakkını ıskat etse artık bu yetkisi sonlanmış olur ve bir daha geri dönmez. Nitekim sâkit olan avdet etmez. Mesela kişi görme muhayyerliğini ıskat etse, daha sonra bu malı üçüncü kişiye satsa, ardından bir kusur dolayısıyla hâkim kararı ile kendisine bu mal geri gelse yine de artık ilk baştaki görme muhayyerliği hakkını kullanamaz. Nitekim bu hakkını ıskat etmiştir ve görme muhayyerliği ıskata elverişlidir. Dolayısıyla bu yetki geri dönmez.⁷⁸

Sonuç

Hak kavramı, İslam hukuk düşüncesinin merkezî kavramlarından biridir. Hakların ıskata elverişliliği problemi de hak kavramı şemsiyesi altındaki önemli meseleler arasında yer alır. Nitekim fıkıh literatüründe, pek çok farklı bağlamda bazı hakların ıskatı kabul ettiği, bazı hakların ise ıskata elverişli kabul edilmediği görülmektedir. Hakların ıskata elverişli olup olmaması, bazı sahalarda ilke düzeyinde tespit edilmeye uygun bir nitelik arz eder. Nitekim bu meseleye dair tespit edilen ilkelerin fer'î sonuçları görülmektedir. Bununla birlikte bu araştırma esnasında, Hanefî fıkıhında hakların ıskata elverişliliğine dair genel nitelikli, kapsayıcı ve kuşatıcı ölçütlerin tespit edilmesinin zorluğu müşahade edilmiştir. Allah haklarının ıskata elverişli olmadığı, kul haklarının ise ıskatı kabul ettiği ifade edilmekle birlikte bu tespitlerden özellikle ikincisi ilkesel düzeyde ifade edilememektedir. Nitekim hâlis kul haklarının önemli örneklerinden olan ayn üzerindeki mülkiyet hakkı, kira akdi ile elde edilen menfaat gibi pek çok örnek meselede elde edilen yetkiler ıskata elverişli kabul

⁷⁶ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/89.

⁷⁷ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 5/27.

⁷⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/116.

edilmemiştir. Kul hakları açısından milk düzeyindeki yetkilerin ıskata elverişli olmayıp hukûk kategorisinde ifade edilen yetkilerin ıskata elverişli olduğu tespiti de nispeten genel nitelikli bir ilke görünümünde olmakla birlikte kapsam bakımından çok geniş bir muhtevası yoktur.

Milk-hukûk kavramları ile ifade edilecek türden olmayan muâmelât alanındaki pek çok yetkinin ıskata elverişli olup olmadığı meselesi gündeme gelmektedir. Hanefî fıkıh doktrinindeki örnekler incelendiğinde ıskata elverişli kabul edilmeyen hakların bir kısmında bu hükmün ilgili hakta Allah hakkının gâlib olması ile açıklandığı görülmektedir. Yine bir kısmında hakkın kapsamında diğer insanların yetkilerinin de dahil olması dolayısıyla ilgili hakkın ıskata elverişli olmaması, başkasının hakkının taalluku gerekçesi ile izah edilmektedir. Nitekim bu durumda ıskat kabul edilecek olsa kişi yetkisini aşan bir tasarrufta bulunmuş olacaktır. Bazı hakların ıskatı kabul etmemesine dair klasik fıkıh doktrinde yapılan önemli izahlardan biri ilgili hakkın “şer’an bağlayıcı bir hak” olmasıdır. Bu durumda ıskat kabul edilecek olsa meşrû olana muhalefet edilmiş olacağı ve şer’î hükümlerle hedeflenen maslahatların ortadan kalkacağı şeklinde bir izah yapılmaktadır. Bu tür hakların bir kısmı ile ilgili şer’an bir hikmet gereği sabit kılınması dolayısıyla ıskatı kabul etmediği ifade edilmektedir. Benzer bir izah ile bazı hakların, kişinin iradesinden bağımsız bir şekilde hukuksal/toplumsal düzeni tesis etmeye yönelik maslahat gereği bir yetkilendirme olması dolayısıyla ıskata elverişli olmadığı ifade edilebilir.

Klasik fıkıh doktrinde, çağdaş fıkıh araştırmalarında ve bu çalışmada tespit edilen ölçüler daha çok doktrinde tespit edilen mevcut fer’î hükümlerin ıskata elverişlilik açısından izahına yöneliktir. Burada nakledilen ve tespit edilen kriterlerin, Hanefî mezhebi kaynak eserlerinde açıkça zikredilmeyen fer’î meselelere uygulanması hususunda ilgili örnek meseleler üzerinde i’ mâl-i fikir ederek bir meleke elde edilmesi önem arz eder.

Kaynakça | References

- Ali Haydar Efendi. *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/139-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bardakoğlu, Ali. "Iskat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/137-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ebü Tâhâ, Salih Kemal. "İskâtü'l-hak fi'ş-şer'îati'l-İslâmiyye ve'l-kânuni'd-düvelî". *Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye ve'l-Buhûsi'l-Akademikiyye* 90 (ts.), 163-206.
- Güllü, Yasemin. *İslam Borçlar Hukukunda Iskat Tasarrufları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Hacac, Hasan. *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Hacac, Hasan. "Milk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/62-64. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Haddâd, Ebû Bekr b. Ali. *el-Cevheretü'n-neyyire şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*. thk. İlyas Kaplan. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006.
- Hamevî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Gamzû uyûni'l-besâir şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed. *ed-Dürri'l-muhtâr (Reddû'l-muhtâr ile birlikte)*. thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed. 13 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Heyet. "Iskat". *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*. 4/225-258. Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1986.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn Ömer b. Abdülazîz. *Minhatü'l-hâlik ale'l-Bahri'r-râik*. thk. Zekeriya Umeyrât. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn Ömer b. Abdülazîz. *Reddû'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed. 13 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed. *Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cuma Muhammed. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1999.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed. "Risâle fi beyânî mâ yeskutu mine'l-hukûk bi'l-iskât ve-mâ lâ yeskutu". *Resâilü İbn Nüceym el-iktisâdiyye*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cuma Muhammed. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1999.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Zekeriya Umeyrât. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Mutî el-Hâfız. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1986.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi'ş-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut:

Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr. *el-Hidâye (şerhi ile birlikte)*. thk. Abdürrezzâk Gâlibü'l-Mehdî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Şeleybek, Ahmed es-Suvey'î. *Ahkâmü'l-iskât fî'l-fıkhi'l-İslâmî*. Amman: Dârü'n-Nefâis, 1999.

Şen, Cemalettin. *Bilinç ve Etkisi: İslam Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.